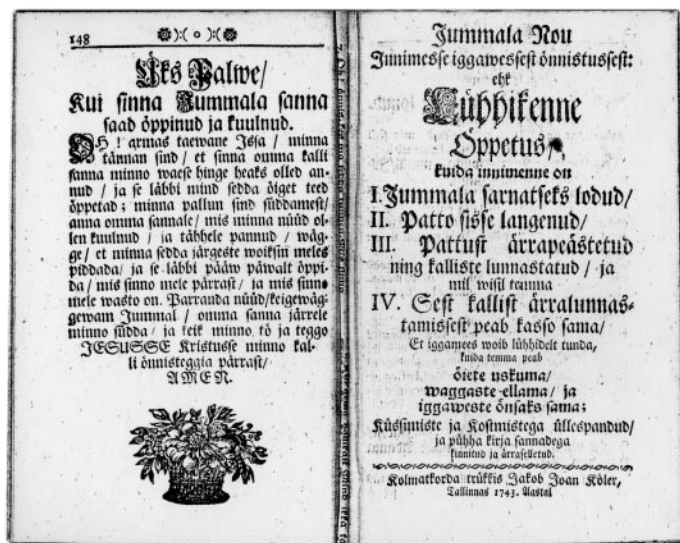

ESTICA- trükiseid Kopenhaagenis ja mujal

VELLO HELK

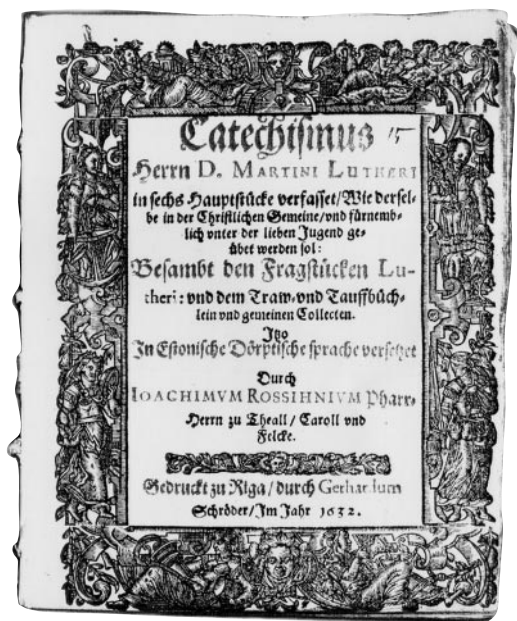
Pietistliku käsiraamatu "Jumala Nou..." 3. trüki (1743) tiitelleht.
(Kopenhaageni Ülikooli Raamatukogu)

Oma päevatöö kõrval Taani Riigiarhiivis kasutasin 1958. aastast alates uurimistööd naabruses paikneva Kuningliku Raamatukogu rikkalikke fonde. Suuri fooliokatalooge lehitsedes juhtus mõnikord silme ette eestikeelseid tiitleid ja ka võõrkeelseid Eestis trükitud raamatuid. Kuigi minu uurimustel oli tavaliselt hoopis teine eesmärk, et jätnud ma siiski oma leide üles märkimata, lootes, et neid võib-olla mõnele huvilisele vaja läheb.

Vanema vaimuliku kirjanduse uurimine ei olnud Eestis okupatsiooni ajal soodustatud ala. Oli aga võimalik tegelda kooliraamatute ajalooaga. Kuna vanemad aabitsad ja eriti katekismused on vaimuliku sisuga, polnud võimalik seda aspekti täielikult ignoreerida.

Et Eestis pole säilinud ühtegi vanemat aabitsat, on eriti tähtsad peale Lundis leiduvate veel kolm eestikeelset aabitsat Kopenhaagenis, mille eksistentsile juhtis meie teadlaste tähelepanu juba 1928. aastal läti keeleuuriija J. Zēvers. 1929. aastal kommenteeris Kopenhaageni leide Albert Saareste, aga mitte am-mendavalt.¹

¹ Eesti Keel VIII, 1929, lk 68.

Joachim Rossihniuse Riias 1632. a trükitud lõunaeesi-murdelise katekismuse tiitelleht.
(Kopenhaageni Kuninglik Raamatukogu)

Sain Eestist korduvalt järelepärimisi nende aabitsate asjus. Saatsin ka neist koopiaid. Eesti taasvabanemisel sain kontakti Eesti rahvusbibliograafia vanameistri Endel Annusega, keda informeerisin oma leidudest Kopenhaagenis peale Kuningliku Raamatukogu ka Kopenhaageni Ülikooli Raamatukogus. 1991. ja 1992. aastal avaldasin ülevaated oma tulemus-

² Tulimuld XLI, 1991, lk 7–12, 58–64; Fund og forskning i Det kongelige Biblioteks samlinger XXXI, 1992, lk 57–76.

³ Ülevaade sellel teemal, vt Lembit Andresen, Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu I, 1997, lk 220–225; II, 1999, lk 101–102. Neid aabitsaid on uurinud ka Liivi Aarma, vt Eesti vanimate aabitsate mõistatusest. (Õpetajate Leht, 26.01, 16.03 ja 13.04.1991) ning Liivi Aarma: Kolme sajandi vanused eesti aabitsad. Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused, 1993, 42, I, lk 31–47.

⁴ Näiteks H. Pürkop, Några sällsynta estniska böcker i Lunds universitetsbibliotek (Svio-Estonica VIII, Lund 1944–48, lk 149–162).

⁵ V. Miller märkis 1978. a, et esilehe puudumise tõttu pole selle eksemplari kujundus teada (Eesti raamat 1535–1975, lk 34), aga juba 1928. a juhtis J. Zçvers tähelepanu Kopenhaageni eksemplarile (Eesti Keel VIII, lk 34).

te kohta nii eesti kui ka taani keeles.² Sellega andsin teatepulga edasi Eesti uurijatele. 1995. aastal õnnestus rahvusbibliograafia teaduritegrupil (Endel Annus ja Helje-Laine Kannik) edukalt lõpule viia *Estica* uurimine Kopenhaagenis, mille tulemuseks oli rida uusi leide ja 4000 lehekülge kserokoopiaid kõige põnevamatest raamatutest.

Järgnevalt tahaksin anda väikese ülevaate enda poolt nähtud ja registreeritud *Estica*-trükistest Kopenhaagenis. Loobun aabitsaprobleemide kirjeldamisest, sest seda teemat on Eestis üsna palju käsitletud.³

Eesti vanemat tarbekirjandust pole kuigi palju säilinud, sest see kulus suurelt osalt kasutamisel ära, säilinud eksemplarid on ka tihti defektsed. Peale selle muutusid uustrükkide puhul varasemad tarbetuks ning kasseeriti. Suurimas kadumishädaohus on köitmata pitsitrukised, näiteks just aabitsad ja katekismused, samuti kalendrid, mis kaotavad oma aasta möödudes aktuaalsuse.

16. sajandi tarbekirjandust on säilinud minimaalselt. Parema olukorda 17. sajandil – Rootsi ajal – kus sellele rajati soliidne põhialus. Siis ilmusid keeleõpikud, aabitsad, kirikukäsiraamatud koos laulu- ja palveraamatutega, lõpuks ka tartumurdeline Uus Testament, ja pandi alus Piibli tõlkele, kuid selle avaldamine lükkus edasi järgmisele sajandile.

Neid raamatuid rändas omal ajal ka välismaale, loomulikult eriti Rootsi, kus pagulasteadlased on nende avastamisel andnud oma panuse.⁴ Neid võib leida ka Soome hõimunaabrite juures, mujal aga on need haruldased, sest nende levikule pani piiri ka keelebarjäär. Rohkem levinud on saksakeelsed publikatsioonid. Siiski on leidunud bibliofiile, kes puuduvast keeleoskusest hoolimata täiendasid oma kogusid eestikeelsete trükistega.

Vanim minu nähtud eestikeelne raamat Kuninglikus Raamatukogus on 1632. aastal Joachim Rossihniuse Riias trükitud lõunaeesi-murdeline katekismus koos sama autori evangeeliumide ja epistlitega (Kat. 25–88, 4°). Erinevalt Eestis säilinud eksemplarist, millel puudub tiitelleht, on see väljaanne Kopenhaagenis täielik (104 lk).⁵

Samas raamatukogus on Heinrich Stahli väljaanded hästi esindatud, nii ka tema 1637. aastal Tallinnas trükitud "Anführung zu der Esthnischen Sprach" (Kat. 167-1163, 8°). Selles on muu hulgas trükitud üks ladinakeelne pühendusluuletus, mille autoriks on Tallinna Suure Gildi oldermanni poeg Johannes Kniper (ka Stahli isa oli sama gildi oldermann). Tema immatrikuleeriti samal aastal Uppsalas, kust ta 1638. aastal siirdus edasi õppima Kopenhaagenisse. Kniper jätkas järgmisel aastal õpinguid Rostockis ja Leidenis, aga 1640. aastal oli ta jälle Taanis, seekord koduõpetajana Odeneses Füüni saarel, kust ta samal aastal kutsuti Tallinna gümnaasiumi professoriks. Hiljem oli ta pastoriks Järva-Peetris.⁶

Kuninglikus Raamatukogus ei puudu ka järgmised tähtsamad eesti keelt käsitlevad teosed, nimelt Heinrich Gösekeni "Manuductio ad Linguam Oesthonicam", mis trükiti 1660. aastal Adolph Simoni juures Tallinnas (Kat. 167-1163, 8°) ja 1732. aastal Halles ilmunud Anton Thor Helle "Kurzgefaßte Anweisung der estnischen Sprache" (samas).

Stahlhi peateoset – neljaosalisest saksa-eestikeelsest kirikukäsiraamatust "Hand- und Haußbuch für das Fürstenthumb Esthen in Liffland" – on Kopenhaageni ülikooli raamatukogus säilinud teine osa: 1637. aastal trükitud lauluraamat (Th. bis 39700), mis on ka ühtlasi esimene eestikeelne trükis Christopher Reusneri Tallinna trükikojast. See eksemplar pole täielik, puuduvad mõned lehed sissejuhatausest. 1650. aastal on raamatu omanikuks olnud Pärnu organist Petrus Hack. Taanis on see olnud bibliofiilsete huvidega Kopenhaageni saksa koguduse pastori Eberhard David Hauberi (1695–1765) raamatukogus.⁷

Lisaks eespool mainitud käsiraamatule andis Stahl välja kahekeelse jutlustekogumiku "Leyen-Spiegel", mis ilmus kahes osas (talve- ja suveosa) 1641. ja 1649. aastal. See teos leidub terviklikuna Kuninglikus Raamatukogus (Kat. 2-246, 2°). Talveosa on soliidses renessansiköites, õhukesem suveosa pärgamendikaantega. 18. sajandil oli see teos saksa päritoluga taani bibliofiili ja riigiametniku C. F. Temleri (1717–1780) valduses.⁸

Aastail 1655–56 anti Tallinnas Adolph Simoni poolt trükituna välja sama neljaosaline käsiraamat "Hand- Hauß- und Kirchenbuch", mis kasutab üldiselt Stahli kirjaviisi, aga samas on keeleliselt tunduvalt eestipärasem.⁹ Kuninglikus Raamatukogus on üks hästi säilinud eksemplar selle käsiraamatu kolmandast trükist 1673–74. aastal (Kat. 96-80, 8°). See koosneb kuuest osast:

1. Der Kleine Catechismus (1674);
2. Die gewöhnliche Evangelia und Episteln (1673);
3. Die Historia vom Leiden und Sterben unsers Herren Jesu Christi (1673);
4. Neu Eestnisches Gesangbuch (1673);
5. Christliches Gebet-Buch (1673);
6. Rituale (1674).

Ühisel tiitellehel on tiitlid osaliselt erinevalt sõnastatud. Näiteks on neljanda osa tiitlik: "Die Kirchen-Gesänge ins Eestnische Reime gesetzt". Tartu Kirjandusmuuseumis on säilinud kaks eksemplari, millel aga puudub üldine tiitelleht. Esimese osa (katekismuse) trükiaastaks on 1673, kuna teised trükiaastad ühtivad.

⁶ Kniper kanti Kopenhaageni ülikooli matriklisse 10.9.1638 (S. Birket Smith, Kjøbenhavns Universitets Matrikel I, 1611–1667, 1896, lk 147), kusjuures märgiti, et ta tuli Uppsalast. Seetõttu pole ta nähtavasti identne selle Tallinna üliõpilasega, kes kaks kuud hiljem soovis deponeerida, aga kuna tal puudus testimonium (tõend varasemate õpingute kohta), esitas ta selle asemel oma reisialbumi (Rigsarkivet, København, Universitetsarkivet, Acta Consist. 1634–45, fol. 175: asi oli arutusel 14.11.1638, otsust pole teada, aga sel ajal pole immatrikuleeritud teisi üliõpilasi Tallinnast). Ka Kniperi reisialbum on säilinud, vt Ostdeutsche Familienkunde 24. 1976, lk 270. 1641. a trükiti H. Stahli teoses "Leyen-Spiegel" tema samalaadiline pühendusluuletus. Tema biograafia: H. R. Paucker, Ehtlands Geistlichkeit, 1849, lk 233.

⁷ Hauber pärines Württembergist, vt Dansk biografisk leksikon, 3. udg., VI, 1980, lk. 77. Tema raamatukogus oli 20 000 köidet. Kõnealune teos on ka selle oksjoni kataloogis, vt Bibliothecae beati E. D. Hauberi..., I:2, 1766, lk 225.

⁸ Temler oli pärit Zerbstist, vt Dansk biografisk leksikon, 3. udg., XIV, 1983, lk 399–400. See teos on ka tema oksjonikataloogis, vt Bibliotheca collecta. F. Temler, 1781, lk 14, nr 78, ja müüdi hinnaga 1 riigitaaler 5 marka 10 killingut.

⁹ Eesti raamat 1535–1975, lk 89.

Kopenhaageni eksemplar on hästi säilinud 18. sajandi luksusköites ja pärineb kuulsa taani bibliofiili krahv Otto Thotti (1703–85) kogust. Huvipakkuvad on veel käsikirjalised lisandid eesti keeles, kahjuks raskelt loetavad, kuna tindihape on paberile sööbivalt mõjunud. Ka on köitmisel äärmist teksti kaduma läinud.

Neid juurdekirjutusi on mitu lehekülge, eriti eelviimase ja viimase osa vahel ja raamatu viimastel lehtedel. Lisandid on kas palved või kirikulaulud. 1690. aastal on raamatu omanikuks olnud Jürgen Hansson Ochter, kelle nimi esineb kaks korda, üsna vilumatu sulega. Lisandid ei paista olevat tema poolt.¹⁰

Eraldi on säilinud ja katalogiseeritud selle teose viies osa, nimelt Georg Salemanni poolt koostatud 1673. aastal trükitud palveraamat (Kat. 92-342, 8°). Ülikooli Raamatukogus on sellest käsiraamatust ainult teine osa evangeeliumide ja epistlitega (Th. bis 9250).

Aastail 1690–91 trükiti Riias ka lõunaees-timurdeline käsiraamat, millest on leitud üks eksemplar Turus.¹¹ Riias trükiti ka põhjaees-tikeelseid raamatuid. Neist on Ülikooli Raamatukogus "Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat", mis kannab esilehel trükiaastat 1695 (Th. bis 39702). See ainus teadaolev raamat 17. sajandist, mis on varustatud siseillustratsioonidega, koosneb kaheksast osast:

1.–5. Evangeliumme ning Epistli Loud (1695), 384 lk;

6. Ma Kele Laulo Ramat (1694), 284 lk + 8 lk registrit;

7. Lühhikene Ma kele Palve Ramat (1696), 96 lk + 2 lk registrit;

8. Önsa Lutri Katekismus ehk Laste Öppetus (1694), 84 lk.

Kuninglikus Raamatukogus ei puudu ka tartukeelne Uus Testament – "Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament", mis ilmus Riias 1686. aastal (Kat. 20-225, 4°) – esimene täiesti eestikeelne raamat, mida trükiti 500 eksemplari. Vastastikuste kaebuste tõttu keelati aga selle levitamine ja eksemplarid konfiskeeriti. See keeld põhines arusaamatusel, keelu alla taheti panna põhjaees-timurdelist Uut Testamenti, mis polnud veel trükiti ilmunud. Keeldu aga nähtavasti täielikult ei rakendatud, kuna raamatut on säilinud suhteliselt rohkem kui teisi, suuremal arvul trükitud ja vabalt müügil olnud väljaandeid.¹²

Kopenhaagenis on ka eestikeelseid trükiseid 18. sajandi esimesest poolest. 1715. aastal trükiti Rootsi valitsuse ajal alustatud Uue Testamendi tõlge põhjaeesti keeles, aga ainult 400 eksemplari. Sellele järgnes 1729. aastal uus suuremaarvuline (10 000) trükk, mis on ka esindatud Kuninglikus Raamatukogus (Kat. 82-345, 8°, varem Ülikooli Raamatukogus). See pärineb ka E. D. Hauberi raamatukogust.¹³

Kõige levinum trükiti 18. sajandil on põhjaeestikeelne "Eesti-Ma Kele Koddo- ning Kirko-Ramat", mille Eestimaa Konsistoorium lasi trükkida 1721. aastal Halles. Selle esimehe 5000-line tiraaž müüdi paari aastaga läbi. Juba kaks aastat hiljem tuli välja anda uus trükk tiraažiga 6000 eksemplari. See raamat ilmus 70 aasta jooksul 16 trükis, kokku 94 000 eksemplari.

Eesti raamatukogudes on neist ainult üksikud esindatud.¹⁴ Kuninglikus Raamatukogus on seda koguni kolm eksemplari, nimelt kaks 1721. aastast (erineva tiitellehega) ja üks 8. trükist Tallinnas 1746. aastast (Kat. 92-417, 8°).

Ühes 1721. aasta eksemplaris on sisekaanel esimese omaniku sissekanne: "Minna ollen ostnud see Rahmat Ahtstall 1725 – George Jean Petersen – Jummal auuks ning Minno Öppetusseks – Pühha pühha pühha on meije Jummal." Samas on katalogiseeritud väike palveraamat: "Palwed ning Öppetussed Keige

¹⁰ Seda teost olen käsitlenud juba varem, artiklis "Lisaandmeid Christoph Blume (1625–69) tõlgete kohta" (Tulimuld XXIX, 1978, lk 198–202).

¹¹ Osmo Ikola, Lõunaees-tikeelne käsiraamat aastast 1691 (Keel ja Kirjandus 1984, nr 9, lk 546–554). Vrd Marian Jakobi, Lisandusi XVII sajandi kirjavara ajaloole (Keel ja Kirjandus 1983, nr 2, lk 72–79).

¹² Eesti raamat 1535–1975, lk 40. Vrd Herbert Salu, Förbjuden estnisk litteratur under svensktiden (Svivo-Estionica X, Lund 1951, lk 169–203) ja sama, Olematu raamatu konfiskeerimine (Tuul üle mere ja muid lühiaurimusi eesti kirjandusest, Stockholm 1965).

¹³ Bibliothecae beati E. D. Hauberi ... I.2, 1766, lk 20 (nr 341).

¹⁴ Eesti raamat 1535–1975, lk 57–58.

Ewangeliummide järrele koggon Aasta läbbi
Laulo wisi järrele sätud ning ka X Kunninga
Tawida Laulo..." (48 lk). Trükikohta pole märke-
gitud, ainult aasta: 1722.

1727. aastal ilmus 5000 eksemplaris üks
pietistliku õpetuse eriteos, nimelt tõlge
J. A. Freylinghauseni katekismusetaldisest
küsimuste ja vastustega käsiraamatust "Ord-
nung des Heils", eestikeelse tiitliga: "Jummala
Nou Innimesse iggawessest Önnistusest...",
väike 20-leheküljeline raamatuke.

Kuigi seda trükiti korduvalt, isegi veel 19.
sajandil, ütleb "Eesti kirjanduse ajalugu", et
varaseim säilinud eksemplar pärineb 1766.
aastast.¹⁵ Kuninglikus Raamatukogus on aga
säilinud selle 2. trükk 1729. aastast (Kat. 89-
186, 8°) ja Ülikooli Raamatukogus 3. trükk
1743. aastast (Th. bis 33947). Viimasele on
volditud lisalehel lõpus juurde lisatud üks-
kordüks. Lembit Andresen konstateerib, et see
näitab matemaatika algtõdede jõudmist talu-
peresse pool sajandit enne O. W. Masingu
"ABD-raamatu" ilmumist.¹⁶

Viimati mainitud trükis on kokku köide-
tud ühe teisega, mille tiitel kõlab: "Katekis-
musse Öppetusse Selletus, üllespandud
Küssimiste ja Kostmiste Sannadega Jummala
Auuks" (148 lk). Tiitellehel, mida illustab Tal-
linna vaade, on märgitud, et see on raamatu
11. trükk J. J. Köleri juures 1750. a.¹⁷ Kõite
tugevdamiseks on kasutatud lehti eespool
mainitud põhjaeestikeelse käsiraamatu laulu-
raamatu osast (8. trükk, 1746, osaliselt näha
lk 441, 443, 450, 452). Ka see raamat on olnud
C. F. Temleri raamatukogus.¹⁸

Kuninglikus Raamatukogus leidub ka põh-
jaeestikeelne Piibli tõlge 1739. aastast, hästi
säilinud eksemplar heal paberil, puukaante ja
lukusega (Kat. 20-225, 4°). Oli ju ka taani pä-
ritolu, Bornholmi saarel sündinud Maardu
mõisnik Hermann Jensen Bohn, kes Vene
sõjaväes karjääri tegi, balti aadlidaamiga abi-

¹⁵ Eesti kirjanduse ajalugu, I, 1965, lk 186.

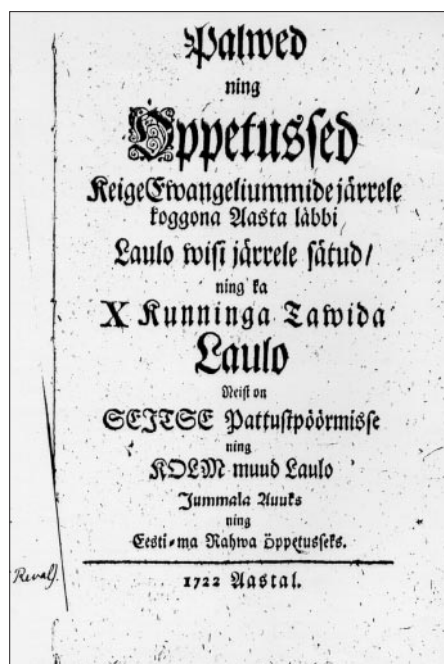
¹⁶ Lembit Andresen, Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu II, 1999, lk 105–106.

¹⁷ Richard Antik ei tunne ühtegi eestikeelset raamatut 1750. aastast (Eesti raamat 1535–1935, Tallinn 1936, lk 26).

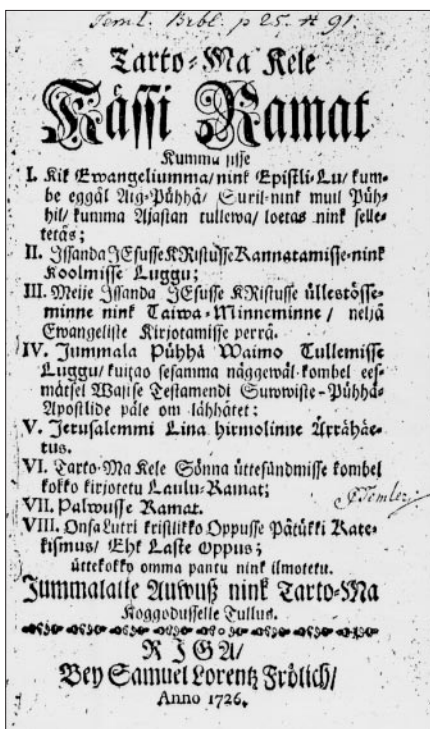
¹⁸ Bibliotheca collecta... C. F. Temler, lk 25 (nr 90).

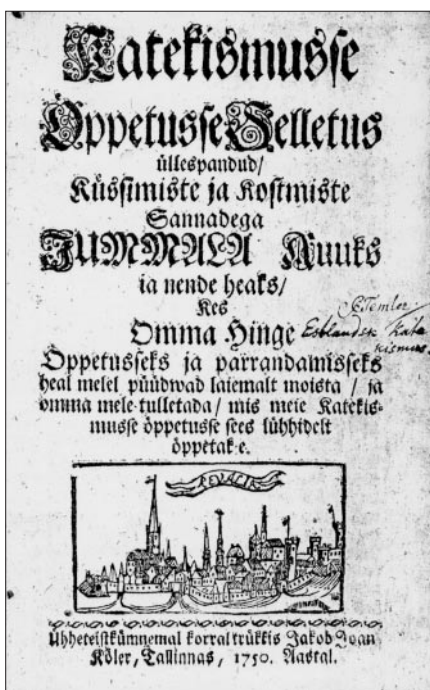
Põhjaeestikeelne kodu- ja kirikukäsiraamat, trükitud 1721. a Halles (Kopenhaageni Kuninglik Raamatukogu)

1722. a trükitud väike palveraamat (Kopenhaageni Kuninglik Raamatukogu)

Tartukeelne kirikukäsiraamat, trükitud 1726. a Riias (Kopenhaageni Kuninglik Raamatukogu)

Katekismuse seletus, trükitud Tallinnas 1750. a (Kopenhaageni Ülikooli Raamatukogu)

ellus ja Eestimaa rüütelkonda vastu võeti, selle trükkimise peamisi finantseerijaid.¹⁹

Kuigi põhjaeesti keel sai Piibli tõlke kaudu ülekaalu, jätkus veel sajandi keskel tartukeelsete raamatute väljaandmine. Kopenhaagenis on sellest perioodist mitu trükist Samuel Lorenz Fröhlichi trükikojast Riias.²⁰ Kuninglikus Raamatukogus on tema trükistest peale aabit-sate "Tarto-Ma-Kele Kassi Ramat" kaheksas osas, trükitud 1726. aastal (Kat. 92-417, 8°), ja kaks katekismust, nimelt väike väljaanne "Önsa Lutri Katekismus Ehk Laste Öppus" (48 lk), si-seillustratsioonidega nagu 1690.–91. aasta käsi-raamatus, üsna halval paberil, ilma trükiaasta-ta, ja suurem "Önsa Lutri Laste-Öppus" (88 lk), trükiaastaga 1741 (Kat. 89-160, 8°). Trükiaastata eksemplar on väliselt sarnane 1726. aasta käsi-raamatu katekismusega. Ornamentides ja täh-tedes on siiski väikesi erinevusi, nii et see kuu-lub arvatavasti ühe teise trüki juurde.

Ülikooli Raamatukogus talletatakse kahte köidet samast trükikojast, nimelt ilma trüki-aastata "Ewangeliumma nink Epistli Lu... Tar-to-Ma Kele sisse kirjutetu" (204 lk), nähtavas-ti kordu-trükk sama tiitliga raamatust, trüki-tud Riias J. G. Wilckeni juures, millest üks ek-semplar leidub Lundis,²¹ öieti tartukeelse kä-siraamatu osa, ja trükiaastaga 1752 "Tarto Ma Kele Laulu-Ramat" (296 lk + register eesti ja saksa keeles ning patutunnistus – 9 lehte).

Viimasega on kokku köidetud juba 1726. aastal ilmunud lauluraamat "Monned Laulud Mis surest Laulo-Ramatust on mahha jänud... Selle pissokesse Ramato sisse kokku pantut". Raamat polegi nii pisike. Selles on 150 num-merdatud lehekülge, lisaks veel 3 lehte regist-rit, 1 leht trükivigadega ("Errata") ja lõpuks väi-ke neljaleheline eraldi nummerdatud (lk 1–8) "Monnesuggused Öppetussed", mis poogna-te järgi (poogen L 1–4) siiski raamatu külge kuulub (Th. bis 39704). See raamat on osali-selt lahti lõikamata.

¹⁹ Dansk biografisk leksikon, 3. udg., II, 1979, lk 303.

²⁰ Lühike kirjeldus tema kauaaegse tegevuse koh-ta Riias, vt Arend Buchholtz, Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588–1888, Riga 1890, lk 181–202.

²¹ Pürkop (vt viide 4), lk 151–153.

Tänu taani bibliofiilidele on järelikult üsna heas korras säilinud nii mõnedki tarberaamatud, mis Eestis suuremalt osalt ära kasutati ja puruks loeti. Kuidas jõudsid need raamatud Taani? 17. sajandi omad võivad osalt pärineda rootsi dublettide oksjonitelt. 18. sajandi üsna arvukad eksemplarid eeldavad tihedamaid kontakte. Neid ju oli, nii otseseid kui kaudseid. 1754. aastal külastas taani ajaloolane Jacob Langebek oma uurimisreisil ka Eestit.²² E. D. Hauberi koguduse liikmete hulgas oli Vene Kopenhaageni saadik Johann Albrecht von Korff (1677–1766), Kuramaa parun, kes oli ühtlasi tema majasöber. Neil olid mitmed ühised huvid, nende hulgas bibliofiilia.²³ On võimalik, et Korff vahendas Tallinna ja eriti Riia trükiseid, mis on esindatud Hauberi oksjoni-kataloogis.

Ka C. F. Temler oli laiahaardeliste huvidega. Arvatavasti täiendas ta oma kogu 1766. aastal Hauberi oksjonil. Kui tema enda raamatukogu 1781. aastal oksjonile läks, oli ostjate hulgas Taani nimekaim bibliofiil krahv Otto Thott. Tema tolleaegsete mõistete kohaselt hiigelraamatukogu 200 000 tiitliga sisaldas ka üsna palju eestikeelseid trükiseid. Kuninglik Raamatukogu ostis tema oksjonitel 1786–92 umbes veerandiku tema raamatukogust; lõvi-osa eestikeelsetest trükistest pärineb nähtavasti just sealt. Nende hulgas võib kindlasti osutada käsiraamatutele, ka 1741. aasta aabits on olnud Thotti kogus. Puuduvad aga mitmed, nagu näiteks Stahl 1637. aasta käsiraamat ja 1656. aasta lauluraamat.²⁴

Järgnevast perioodist paistab olevat eestikeelseid trükiseid üsna vähe, need on enamasti juhuslikku laadi. On loomulikult mõned uuemad piibliväljaanded, ka grammatikad ja sõnaraamatud, aga neid ei saa enam harulduste hulka lugeda.

Eestit puudutavate trükiste hulgas, mis on trükitud Taanis (Kat. 30²) on ka Kalevipoja taanikeelne ümberjutustus, pisike raamat (12°) tiitliga: "Folkesagn fra Østersøens bredder. Kalevi Poeg, Estlands Nationalhelt. Fortalt af P. Rasmussen, cand. juris" (8 + 128 lk), trükitud Kopenhaagenis 1878. aastal.²⁵

Samal kataloogi leheküljel on aga ka ajakiri Majakas, nr 13–18/1933–34 ja 26–30/1935–36. See on eesti kommunistide põrandaalune ajakiri, mida mainitud aastatel trükiti Kopenhaagenis ja sealt salaja toimetati Eestisse. Selle kohta teatab ENE (V, 1973, lk 37): "Meremeeste ja sadamatöölise Internatsionaali Eesti Sektsiooni häälekandja, ilmus 1932–37 (kokku 34 nr-t). Trükiti Leningradis, Kopenhaagenis ja Stockholmis, levitati Eestis illegaalselt. Toimetaja (a-st 1933) A. Vahtmann (Vaarandi), Ajakiri propageeris meremeeste hulgas EKP seisukohti."

Sisu on loomulikult propagandistlik. Meremeeste elu kodanliku korra laevadel kirjeldatakse kui orjust, õige vabadus oli neil ainult Nõukogude Liidus. Ei puudu ka Stalinit ülistavad artiklid. Ajakirja on trükitud mitmes kvaliteedis paberile, nr 26 on nõnda päris hallikaspruun.

²² Tema rootsi reisikaaslase Nils Reinhold Brocmani reisikirjelduse on publitseerinud Aleksander Loit, vt Svio-Estonica XII, Lund 1954, lk 82–138; vrd Personhistorisk tidskrift 1970, lk 41–62. Langebeki reisipäevik on säilinud Kuninglikus Raamatukogus (NKS 386d, 4o, osaliselt avaldatud: R. Nyerup, Langebekiana, 1794).

²³ Vt Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1960, 1970, lk 404–405. Korffi 36000–köitelise raamatukogu ostis 1764. a. Venemaa keisrinna Katariina. Vene saadiku ja Hauberi vahelistest suhetest, vt Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen, 52, 1965, lk 109; R. Oehme, Eberhard David Hauber, Stuttgart 1976.

²⁴ Catalogi Bibliotheca Thottianae, I–VI, 1786–92. Eestikeelseid raamatuid on mainitud peamiselt vol. I:1, lk 103 (1739. a Piibel), lk 226 (Uus Testament 1729); I:2, lk 493 (katekismus 1750 ja ilma tiitelleheta), 494 ("Önsa Lutri Katekismus" ilma ilmumisaastata ja teine väljaanne 1741); IV, lk 623 (aabits 1741); VI, lk 115 (käsiraamatud, aga arvatavasti siiski soome keeles, kuna trükitud Turus), 213 (käsiraamatud 1674, 1721, 1728, 1746), 233 (lauluraamatud 1656, 1673, 1703, 1726, 1752 ja käsiraamat 1685), 387 (käsiraamat 1637). 1706. a lauluraamat on ka Hauberi oksjoni-kataloogis, aga saksakeelsete hulgas. Ühes Thotti kataloogis on ka lisatud hinnad, aga kahjuks mitte ostjad.

²⁵ Taani juristide leksikonis pole sellenimelist isikut, nii et tema juriidiline haridus peaks olema pärit mujalt, võib-olla Saksamaalt – või (keeleskuse tõttu) koguni Eestist?

Kopenhaagenis trükitud eesti kommunistide pörandaalune ajakiri Majakas – nr 30/1936 (esikülg, Kopenhaageni Kuninglik Raamatukogu)

Toimetaja Anton Vaarandi mälestuste põhjal saab teatud pildi selle ajakirja ilmumisest Kopenhaagenis.²⁶ Kuni 1977. aastani olid teada numbrid 1-2, 3-4, 15-16, 17-18, 19-20, 21 ja 22.²⁷ Kuninglikus Raamatukogus leiduvatest numbritest olid järelikult senitundmatud nr 13 ja 26-30.

Kopenhaagenis oli tollal eesti kommunistide välismaine pörandaalune keskus, mida juhtis Johannes Meerits (Leo Looing). Ka Karl Säre töötas Kopenhaagenis. Oma mälestustes ei saanud Vaarandi neid nimeliselt mainida, vaid nad esinevad taanikeelsete hüüdnimede all. Meerits on "Lille Mand" (väike mees) ja Säre "Smilende Mand" (naeratav mees).

Vaarandi aitas ka toimetada EKP Keskkomitee häälekandjat Kommunist, mida samuti trükiti Kopenhaagenis. Sellest pole nähtavasti kohapeal säilinud ühtegi eksemplari. Vaarandit sunniti 1935. aastal selles lehes avaldama hoiatust parteikaaslase Johannes Eltermanni vastu, keda süüdistati reetmises. Vaarandi aga ei maini, et Eltermanni tapsid 1936. aasta veebruaris Meerits, Säre ja Majaka lähim kaastööline, meremees August Vakepea ühes suvemajas Amageri saarel Kopenhaagenis.

See üsna jube mõrvalugu sai avalikuks alles 1941. aastal, kui Säre sakslaste vangina oma vanad patud südamelt ära rääkis, võib-olla lootes pääseda sakslaste käest Taani vanglasse. Meerits oli pärast mõrva siirdunud Stockholm, kust ta 1942. aastal Taani võimudele välja anti. 1943. aastal leidis Kopenhaagenis aset kohtuprotsess, kus peakaebaluseks oli Meerits. Säre esines Saksa võimude nõudel ainult tunnistajana ja viidi pärast kohtuotsust tagasi Saksamaale, kus ta jäljed kaovad.

Meeritsale mõisteti eluaegne vanglakaristus. Pärast Saksamaa kapitulatsiooni püüdis Meerits väita, et polevat olnud mingit tapmist, Eltermann olevat hoopis läinud Hispaania kodusõtta. Tal ei õnnestunud siiski uuel protsessil 1947. aastal kohut oma süütuses veenda, aga tema karistust kergendati 16-aastaseks vangistuseks. Kaks aastat hiljem vahetati ta ühe taanlase vastu välja. Moskvast rändas Meerits jälle vanglasse, mõisteti lõpuks reeturina surma ja hukati 1952. aastal.

Selle protsessi aktide hulgas leidub ka Eesti 1933. aasta telefoniraamat (trükitud 1934), mida kasutati nimede kontrollimiseks. Nii võib eestikeelseid trükiseid leida mitmel pool, kõik võimalused pole veel ammendatud.²⁸

Estica hulka kuuluvad ka Eestis trükitud võõrkeelsed raamatud. Kopenhaagenis olen peamiselt olnud huvitatud ülikoolitrukistest. Nii leidub Kuninglikus Raamatukogus rida trükiseid rootsiaegsest Tartu ülikooli trükikojast. Nende hulgas on nii dissertatsioone kui ka muid teoseid, näiteks professor Friedrich Meniuse "Proba der letzten Zeit" (1633, Kat. 28-165, 4°) ja "Historischer Prodromus des Liefvländischen Rechts und Regiments (ilma

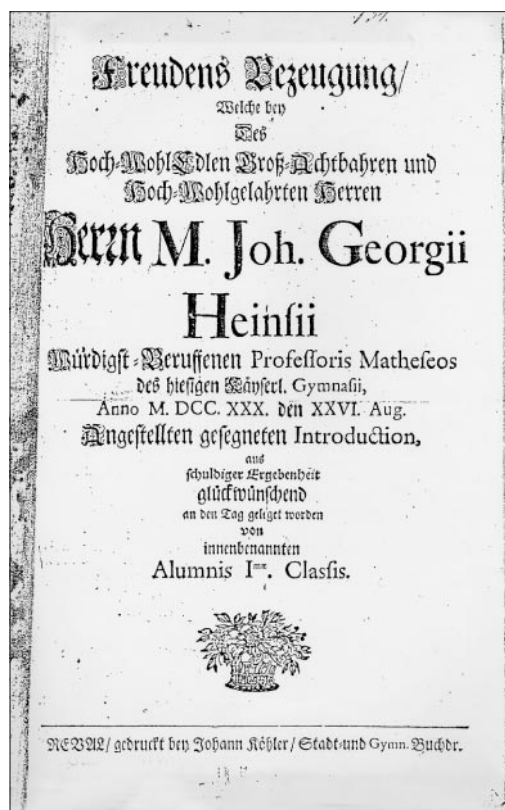
²⁶ Anton Vaarandi, Kild killu kõrvale, Tallinn 1975, lk 170–175.

²⁷ L. Kobin, EKP illegaalne ajakirjandus NSV Liidu edusammude propageerijana aastatel 1930–1937 (Tõid NLKP ajaloo alalt XVI: EKP võitlus kodanliku diktatuuri vastu, sarjas: Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 512, Tartu 1979, andmed Majaka kohta, lk 114–115).

²⁸ Põhjalikult käsitletud Erik Nõrgaardi dokumentaalteostes "Mændene fra Estland" (1990) ja "Mordet i Kongelunden" (1991), vt ka Akadeemia, 3. ak., Tartu 1991, lk 1524–1530.

trükiaastata, Kat. 70-282, 4°, kaks varianti). Teistest on mainimisväärsamad Johannes Gutsclaffi "Kurtzer Bericht und Unterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefßland Wöhhande..." (1644, Kat. 162-188, 8°) ja Kuramaa superintendendi Paul Einhorni "Historica Lettica" (1649, Kat. 70-282, 4°).²⁹

Kuigi kõiki neid trükiseid ei leidu Eestis, on nad säilinud Rootsis ja Soomes, samuti registreeritud.³⁰ Harulduste hulka kuulub Kuninglikus Raamatukogus leitud kogumik "Freundes Bezeugung" kolme saksakeelse õnnitusluuletusega Tallinna gümnaasiumi matemaatikaprofessor Johann Georg Heinsiuse ametisseastumise puhul 1730. aasta augustis, trükitud Johan Köhleri juures.³¹

Trükis kolme õnnitusluuletusega Tallinna gümnaasiumi matemaatikaprofessor Johann Georg Heinsiuse ametisseastumise puhul 1730. a. augustis (Kopenhaageni Kuninglik Raamatukogu)

Juhuleide Rootsis

Uuringutel Rootsis pole ma otsinud *Esticat*, sest Rootsi arhiivid ja raamatukogud on eriti eesti pagulasteadlaste poolt üsna põhjalikult läbi uuritud. Sellest hoolimata õnnestus mul Rootsi Riigiarhiivis Kuressaare linnakooli kohta materjale otsides leida ka senitundmatuid trükiseid.

Need leiud on keskendunud Saaremaa superintendent Justus Heinrich Oldekopi kohta käivatele materjalidele. Nende hulgas on Tallinna gümnaasiumi programm Oldekopi esimese abikaasa Maria Elisabeth Bökeli matusete puhul 1667. aastal.³² See sisaldab sissejuhatava palve koos tema sugupuuga, mille abil on võimalik korrigeerida seniseid puudulikke andmeid,³³ peale selle Kihelkonna pastor

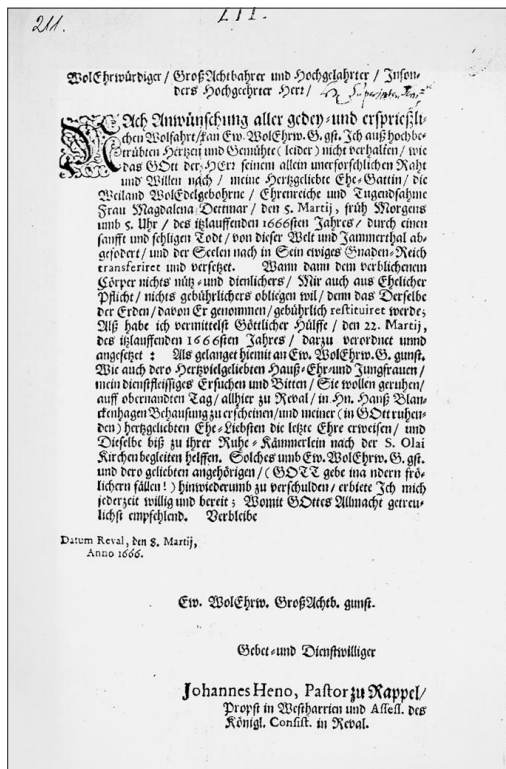
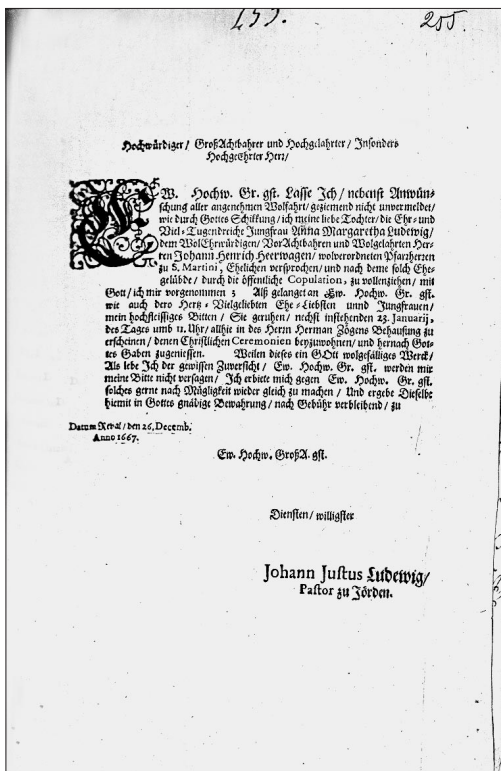
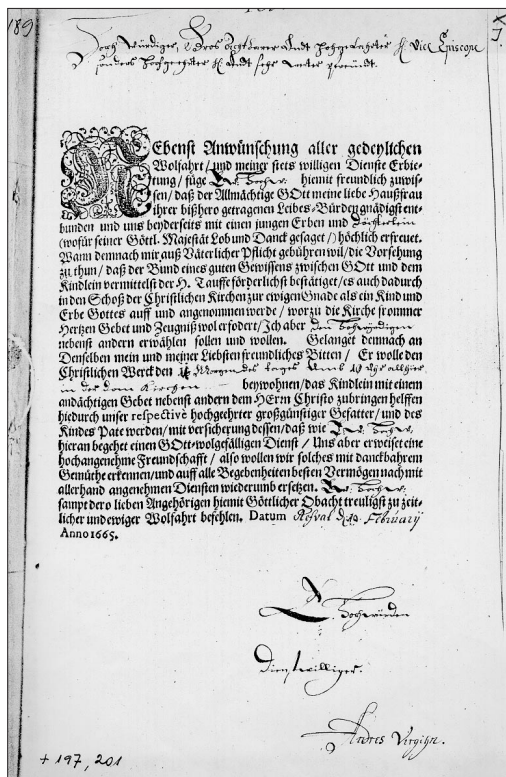
²⁹ Üksikasjalisemalt kirjeldatud minu taanikeelses ülevaates (Fund og forskning XXXI, 1992, lk 62–64).

³⁰ Suur osa Tartu ülikooli trükiseid on registreerinud Matti A. Sainio: "Dissertationen und Orationen der Universität Dorpat 1632–1656" (Årsböcker i svensk undervisningshistoria 141), Stockholm 1978.

³¹ Esimese luuletuse autoriks on Georg (Jørgen) Fogh Wilster (1714–1756), kelle isa oli Taanist pärit mereväehvitser Daniel Jacob W. (1669–1732), kes pärast ebaõnnestunud karjääri Hollandi, Taani ja Rootsi mereväes 1721 astus Venemaa teenistusse, edutati mereväeakadeemia juhiks ja 1729 Kronstadti merekindluse komandandiks. Aasta hiljem vallandati ta pettusesüüdistusega, aga suri enne uurimise lõpuleviimist. Perekond läks tagasi Taani, kus ta poeg oli Ryomgårdi mõisa omanik (Dansk biografisk leksikon, 3. udg., XV, 1984, lk 562, 564–565). Teise luuletuse autor on Johann Andreas Frese (1711–1742), kes 1738 sai Tallinna linnaarstiks (I. Brennsøhn, Die Aerzte Estlands, Riga 1922 (reprotrükk Hannover-Döhren 1972), lk 178). Viimane on Piliistvere praosti poeg Bernhard Daniel Lohmann (1714–1784), kes 1741 sai Kose pastoriks, aga juba järgmisel aastal kutsuti Tallinna Pühavaimu koguduse hooldajaks (Paucker, lk 146, 383).

³² Programma super obitu Nobilis & Honoratissimæ Matronæ, Mariæ Elisabethæ Bökel, Viri Admodum Reverendi & Ampliissimi Dn. Justi Henrici Oldekop, Ecclesiarum per Osiliam & Arensburgi, Superintendentis optime merentis Conjugis desideratissimæ, P.P. Arensburgi d. 29. Septemb. 1667. Typis Adolphi Simonis, Gymnasij Revaliensis Typogr.

³³ Deutsches Geschlechterbuch, Bd. 180, 1979, lk 343 jj.

Näiteid juhutrukistest Rootsi Riigiarhiivis:

Ülal vasakul: Andreas Virginius (piiskopi poeg) teatab tütre Anna Elisabethi sünnist ja kutsub ristsetele 11. veebruaril 1665. a Tallinna toomkirikus.

Ülal paremal: Juuru pastor Johann Justus Ludewig
kutsub oma tütre Margarethe laulatussele Martna pastor
Johann Henrich Heerwageniga, 23. jaanuaril 1668 Hermann
Szöge majas Tallinnas.

All vasakul: Rapla pastor Johannes Heno teatab oma abikaasa Magdalena Dettmari surmast 5. märtsil ja kutsub matustele 22. märtsil 1666 Oleviste kirikus.

Jacob Kohli matusejutluse (Rootsi Riigiarhiiv, Biographica. Oldekop).

Justus Heinrich Oldekop oli väga isekas mees, tihti seotud mitmesuguste protsessidega, kus ta oli kaebealuse osas. Arvatavasti seoses nende tülikäsimustega on Rootsi riigivõimu esindajad saanud oma käsutusse osa tema isiklikust arhiivist, mis küünib tagasi tema Tallinna perioodi, kus ta oli 1657–1666 toomkiriku juures saksa pastoriks. See materjal paikneb nüüd Rootsi Riigiarhiivis. Selles on ajavahemikust 1658–1674 terve rida ristimis-,

pulma- ja matusekutseid. Ristimiskutsed on foolioformaadis trükitud formularid, kuhu on lisatud tiitel, nimi, kuupäevad ja allkiri. Pulma- ja matusekutsed on aga suures osas selleks otstarbeks trükitud, siiski osalt käsikirjaliste lisandustega. Selles kogus on 27 sellist ristimiskutset ajavahemikust 1658–66, 21 pulmakutset, millest 12 on nii pruudi kui ka peigmehe perekonnalt, sellega 33 formulari 1658–73 ja lõpuks 12 matusekutset 1658–68, kokku 72 juhutrukist. Enamik neist on ühelehelised, ainult mõned matusekutsed ulatuvad kahele lehele.

Enamik neist on kindlasti trükitud Tallinnas. Ainult kaks Riia matusekutset 1667–1668 pärinevad arvatavasti kohalikust trükikojast.³⁴ See illustreerib ühte vähetuntud aspekti Tallinna trükkalite tegevusest.

Otsinguid Roomas

Jesuiidiordu keskarhiivis Roomas on säilinud arved eestikeelse katekismuse trükkimise kohta 1585. aastal Vilniuses. See sündis paavsti saadiku Antonio Possevino initsiatiivil. Samaaegselt trükiti ka läti- ja venekeelne katekismus. Lätikeelsest on säilinud üks eksemplar Rootsis, aga seni pole õnnestunud leida ühtegi eestikeelset, mille tiraaž oli 997. Sellest 747 saadeti Riiga, 30 Pärnusse kohalikule katoliku preestrile, ning Possevino ise sai 150 eksemplari.³⁵

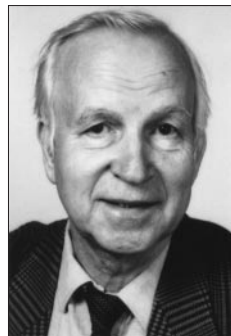
Arvatavasti saatis Possevino neid näitena oma tegevusest ka Vatikani ülemustele ja Itaalia sõpradele. Seepärast olen oma uuringutel Roomas otsinud ka eestikeelset katekismust, aga kahjuks asjatult. Kuna on tegemist kolme-poognalise väikeformaadilise trükisega, mida pealegi ei osatud lugeda, siis on need eksemplarid arvatavasti aja jooksul ära visatud.

Natuke lootust oli Propagandakongregatsiooni arhiivis, kuna on tegemist institutsiooniga, mis oma globaalse misjonitegevuse tõttu vajab paljusid keeli. Aga kuna see kongregatsioon asutati alles 1622. aastal, kui Eesti ala oli juba peaaegu täielikult Rootsi valduses, siis pole ka näha, et see oleks olnud päevakorral. Ka seekord ei andnud otsimised tulemusi ehk õigemini öeldud – andsid tulemusi teises suunas. Avastasin nimelt ühe seni ainult teada oleva eksemplari inkunaablist *Breviarium Slesvicence* (Lübeck, u 1489), millega jäädvustasin oma nime *Danica*-leidude annaalisdesse.³⁶

Kas tuleb sellega leppida, et 1585. aasta katekismus jääb kadunuks? Eks ole Vello Salo, kes ju pikemat aega Roomas töötanud, seda otsinud, koguni leiutasu lubanud, aga mida pole, seda pole ka enam võimalik leida? Lootust ei tohi jätta, sest raamatukogusid on palju ja võib-olla ka katalogiseerimata materjale, pisitrukke, mis on lihtsalt kuhugi kokku kuhjatud, sest raamatukogutööd on nagunii liiga palju.

VELLO HELK

Taani-eesti ajaloolane, pärit Võrumaalt, alates 1945. aastast Taanis. Lõpetas 1956 Ärhusi ülikooli ajaloo, saksa ja ladina keele alal. Oli 1952–53 stipendiaadina Vatikanis, uurides Põhjamaade vanemat ajalugu. Magistratöö Rootsi valitsuse talupojapolitistikast Eestis XVII saj lõpukümnenditel. 1966 doktoritöö Norra jesuiidist Laurentius Nicolai Norvegusest. 1977. a ilmus saksakeelne uurimus Tartu jesuiitide kolleegiumi ajaloost 1583–1625, 1989 (sks) Kuressaare linnakooli ajalugu (1559–1710) ja 1993 taanikeelne Eesti ajaloo käsitus. Eraldi uurimused Taani-Norra üliõpilaste välismaareisidest XVI–XIX saj. Töötanud Taani Riigiarhiivis ülemarhivaarina 1970–1990.

³⁴ Kõik need kutsed, ka kirjalikud, vt Vello Helk, Amtshandlungen des Pastors Justus Heinrich Oldekop in Reval und Arensburg zwischen 1658 und 1674 (Ostdeutsche Familienkunde, Bd. 14, 1996, lk 177–189).

³⁵ Vello Helk, Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625, Odense 1977, lk 65.

³⁶ Erik Dal, Magasin fra Det kongelige Bibliotek, 10. årg., nr 4, 1996, lk 58–59.